Mühazirə - 14

Ə.Mirzəzadə

Azərbaycan XIX əsrin 30-50ci illərində.

Plan:

1. *XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti*
2. *Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti və onun nəticələri*
3. *Çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar*
4. *XIX əsrin 40-cı illərdə keçirilmiş islahatlar*
5. *XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti*

Ədəbiyyat:

1.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. IV c. Bakı, 2007.
2. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər XIX əsrin 40-cı illərinə qədər. Bakı, 2005.
3.AbdullayevM.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər XIX əsrin 40-cı illərinə qədər. Bakı, 2005.

1. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti

XIX əsrin 40-cı illərinədək rus hakimiyyət orqanlarının Rusiya tərəfindən yenicə tutulmuş Şimali Azərbaycanda idarəçilik məsələsi barəsində vahid xətti hələlik yox idi. Rusiyaya hərbi müqavimət göstərmiş Gəncə və Bakı xanlıqları onların hərbi istilasından dərhal sonra ləğv edilmişdisə, Şəki xanlığı, Şəmşəddil və Qazax sultanlıqları 1819-cu ilədək, Şirvan xanlığı 1820-ci ilədək, Qarabağ xanlığı 1822-ci ilədək, Lənkəran xanlığı 1826-cı ilədək, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları 1827-ci ilədək, İlusu sultanlığı isə 1844-cü ilədək mövcud olmuşdu. Lakin bütün bunlar taktiki gedişlər, yenicə istila edilmiş yad müsəlman ölkəsində yerli əhalini hələlik mümkün qədər az qıcıqlandırmaq istəyindən başqa bir şey deyildir.

Yerli xan sülalələrini məhv etdikdən sonra çar hökuməti xanlıqları əyalətlərə çevirirdi. Bu əyalətlərə rus zabitləri sırasından olan **komendantlar** başçı təyin edilmişdilər. Komendantlar vaxtilə xanların malik olduqları bütün hüquqlardan istifadə edir, bir çox hallarda özlərini tam mütləq kimi aparırdılar. Komendant əyalət və şəhər məhkəmələrində sədrlik edir, yerli ruhanilərin başçısı-axund və ya qazını, mahal naiblərini və digər əyalət məmurlarını vəzifələrə təyin edirdilər. Ayrı-ayrı bəylərə və başqalarına mülklə bərabər rəiyyətlərin bağışlanması barəsində keçmiş xanların verdikləri fərmanların təsdiq edilib-edilməməsi də komendantların ixtiyarında idi. Komendantlar özləri də ayrı-ayrı bəylərə tiyul torpaqları, habelə rəncbərlər paylayırdılar. Xan sənədləri üzrə bəylik almış şəxslərin bu rütbələrinin təsdiqi, habelə "siyasi cəhətdən səbatsız" bəylərin mülklərinin müsadirə olunması və başqa şəxslərə verilməsi də komendantdan asılı idi. Komendantın adicə əmri ilə xəzinəyə məxsus kəndlər və kəndlilər xüsusi şəxslərə verilə, xüsusi sahibkarların mülkləri xəzinənin ixtiyarına keçirilə bilərdi. Komendantlar sərbəst sürətdə rəncbərləri rəiyyətlərə, rəiyyətləri rəncbərlərə çevirirdilər.

Hələ xanlıqlar dövründə mövcud olmuş vergi sistemi də, demək olar ki, dəyişdirilmədən XIX əsrin 40-cı illərinədək saxlanılmışdı.

Şəki, Şirvan, Qarabağ və Lənkəran əyalətləri inzibati cəhətdən iqamətgahı Şuşa şəhərində yerləşən müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisliyinə, Bakı, Quba və Dərbənd əyalətləri isə iqamətgahı Dərbənd şəhərində yerləşmiş Dağıstan hərbi rəisinə təbe idi. Keçmiş Gəncə xanlığının ərazisi isə bu dövrdə inzibati cəhətdən Şərqi Gürcüstan ərazisində yaradılmış inzibati vahidlərin tərkibinə daxil edilmişdi.

Qafqazı inzibati cəhətdən 2 yerə Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və Xəzər vilayətinə bölürdü. Diyarda baş idarəçilik Qafqazın baş rəisinin öhdəsinə verilirdi. O, öz vəziyyətinə, hüquq və səlahiyyətlərinə görə, daxili Rusiya quberniyalarının general-

qubernatorları ilə eyniləşdirilirdi. Baş rəisin yanında **Baş İdarə Şurası** yaradılırdı. Quberniya, vilayət və qəza idarələri ciddi surətdə daxili Rusiya quberniyalarındakı idarəçiliyə müvafiq olaraq qurulurdu.

Şəriət məhkəmələrinin ixtiyarında ancaq kəbin-talaq məsələləri saxlanılırdı. Yerli bəylərdən olan divanbəyiləri, mahal naibləri və b. işdən uzaqlaşdırılır, rus və digər xristian məmurları ilə əvəz olunurdular. Mahal naiblərinin yerinə sahə iclasçıları vəzifələri təsis olunurdu. Komendant idarəçilik üsulu ləğv edilirdi. Layihəyə görə yerlərdə ruslaşdırma siyasətinin realaşdırılması bu işin başlıca icraçıları sayılan sahə iclasçılarına həvalə olunurdu. Sonunculara müəyyən torpaq sahələri ayrılır, bu torpaqlarda yaşayan rəiyyətlər üzərinə iclasçının xeyrinə vergilər ödəyib mükəlləfiyətlər yerinə yetirmək öhdəlikləri qoyulurdu.

XIX əsrin 40-cı illərinədək Şimali Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş xüsusi torpaq mülkiyyəti formaları – mülk və tiyul qalmaqda idi.

Mülk qeyri-şərti, nəslən keçən torpaq mülkiyyəti forması idi. **Tiyul** isə şərti torpaq mülkiyyəti forması olub, tiyuldarlara hərbi və ya başqa xidmət müqabilində verilirdi.

Kəndlilər çox vaxt xəzinəyə nə qədər vergi ödəməli olduqlarını belə bilmirdilər. Vergilər müəyyən qaydalar əsasında deyil, məmurların kefləri istədiyi şəkildə yığılırdı.

Cənubi Qafqazda öz hökmranlığını təsbit etməyə başladığı ilk günlərdən çar hökuməti bölgəyə həm də ilk növbədə iqtisadi mənimsəmə obyekti kimi baxırdı. Özü də bu zəngin diyar rəsmi çar dairələrinin diqqətini təkcə satış bazarı kimi deyil həmçinin böyük imkanlara malik rəngarəng xammal mənbəyi kimi çəkirdi.

XIX əsrin 20-ci illərindən etibarən Rusiya müstəmləkəçilik orqanları Cənubi Qafqazda ipəkçiliyə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdılar. Şimali Azərbaycanda başlıca ipəkçilik rayonları Car-Balakən, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Ordubad qismən də Quba və Lənkəran bölgələri idi. İpəkçiliyin inkişafı və Şimali Azərbaycan ipəyinin digər yerlərə aparılmasının artması artıq XIX əsrin II rübündə müəyyən sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxartdı.

1831-ci il 3 iyun əsasnaməsi Cənubi Qafqaz bazarlarına təkbaşına yiyələnmək uğrunda Rusiya burjuaziyası ilə uzunmüddətli mübarizəsinin qanunauyğun nəticəsi oldu. Bu əsasnaməyə görə:

-Cənubi Qafqaz tranzit ticarət yolu Avropa malları üçün əslində bağlanılmış oldu:

-Əsasən Qərbi Avropa ölkələrinin toxuculuq sənayesi məhsulları üzərinə faktiki olaraq qadağanedici tariflər qoyuldu.

1831-ci il əsasnaməsinin qadağanedici şərtləri aradan qaldırılmış, Qərbi Avropadan gətirilən mallar üzərinə qoyulan gömrük rüsumları xeyli azaldılmışdır.

2. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti və onun nəticələri

Çar müstəmləkəçiləri ilk illərdən etibarən Qafqazda rusların köçürülüb yerləşdirilməsinə ciddi fikir verirdilər. Bu yolla Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan ruslar çarizmin dayağına çevrilməli, bu yerlərin itaətdə saxlanılmasında əsas dayaq rolunu oynamalı idilər. Zaqafqazifada rusların yerləşdirilməsi əsasən üç istiqamədə aparılmışdır. Hərbi hissələrdə inşa edilmiş kilsələrdə xidmən edən din xadimlərinin gətirilməsi, hərbi xidmətdən sonra burada daimi yaşamaq üçün qalanlara imtiyazların verilməsi, dini əqidələrinə görə sektantların Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından Azərbaycana göçürülüb məskunlaşdırılması.

Kilsələr Rusiyanın müstəmləkə siyasətini Azərbaycanda həyata keçirən ilk carçılar idilər. Lakin Rusiyanın müstəmləkə dairələrinin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq xristianlığın bu yolla yayılması geniş vüsət almışdı. Rus kilsələri ermənilərin çarizmin dayağına çevrilməsi prosesini sürətləndirdi və bu işə məqsədyönlü bir istiqamət verdi. Zaqafqaziyanın ruslaşdırılmasında kilsə fəaliyyətinin kifayət etmədiyini duyan çarizmin müstəmləkəçiliyin başqa üsullarına əl atdılar.

1821-ci il yanvarın 3-də venrilmiş çarın fərmanında əsgəri xidməti qurtarandan sonra Qafqazda qalmaq istəyənlər üçün imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu. Qafqaz arzusunda olanlara pul, hərbi ləvazimat verilir, əkinçiliklə məşğul olmaq üçün münbit torpaq sahələri ayrılırdı. Hərbi məskənlər kimi salınan bu yaşayış məntəqələrindən birincisi Şuşa şəhəri yaxınlığında, sonralar isə Qubada salındı.

Çar hökuməti Azərbaycanı əbədi olaraq əldə səxlamaq üçün köçürməyə və xüsusilə də rusların bu diyarda məskunlaşdırılmasına əsas vasitə kimi baxırdı. 1837-ci ildə çar I Nikolayın fərmanı ilə Yelizavetpolda hərbi kaloniyalar yaratmaq haqqında göstəriş verildi. Azərbaycanda rusların məskunlaşdırılmasını geniş miqyasda həyata keçirmək üçün daha təsirli işlərdən biri də rus sektantlarının buraya köçürülməsi idi. 1802-ci ildə imzalanmış çar fərmanı ilə təriqətçilərin Zaqafqaziyaya sürgününün əsası qoyuldu. Rusiyadan təriqətçilərin Zaqafqaziyaya axınının təşkil etmək üçün xüsusi Komitə yaradıldı. Azərbaycanda yerləşdirilən hər köçkün ailəsinə 5 desyatin miqdarında torpaq verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Dövlət Şurasının 31 yanvar 1831-ci il tarixli qərarında rus köçgün təriqətçilərinin Azərbaycanda yerləşdirilməsi qaydaları şərh edilmişdi. Bu qərara görə: 1) rus köçgünləri üçün ayrılmış torpaq sahəsi 5 desyatindən az olmamalı idi. 2) məhkəmənin hökmü ilə köçürülən təriqətçilər, meşə yaxınlığında olan torpaq sahəsində yerləşdirildiyi təqdirdə 50 manat, meşələrdən uzaq məskunlaşmaq üçün torpaq sahəsi alanda isə 100 manat pul müavinəti almalı idi. 3) raskolniklər başqalarına təsir göstərməsinlər deyə təzə məskən saldıqları yerlərdə kompakt halda yerləşdirilmələri qadağan edilirdi, onlar pərakəndə halda yaşamalı idilər. 4) raskolniklərin şəhər əhalisinə zərərli təsirini heçə endirmək üçün onlar kənd təsərrüfatı rayonlarında məskunlaşdırılmalı idilər.

Azərbaycanda rus təriqətçilərinin köçürülüb məskunlaşdırılmasında ilk illərdə dini motivlər üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycanda rus köçkünlərinin yerləşdirilməsi Qafqaz canişininin nəzarəti altında həyata keçirilirdi.

Başqa yerlərdə olduğu kimi azərbaycanda da ilk vaxtlarda rus sektantlarının bir yerdən başqa yerə köçmələri qadağan edilmişdi. Bundan da əsas məqsəd onları məhdud çərçivədə saxlamaqla, təriqətçiliyin qarşısını almaq idi. Bu proses XIX əsrin 30-cu illərin ikinci yarısına kimi davam etdi. Bu vaxtdan sonra rus köckünlərindən Azərbaycanı idarə etmək məqsədiylə daha geniş planda istifadə etmək qərara alındı.

1837-ci ildə qəbul edilmiş hökumət qərarında sektantlarla bağlı pasport rejimi ləğv edildi, sürgün olduqları ərazilərdə onların sərbəst hərəkət etmələri üçün icazə verildi. Bu yeni siyasət Azərbaycana yeni rus axınına səbəb olmalı idi ki, bu da öz növəsində çar müstəmləkə dairələrinin Qafqazın ruslaşdırma siyasətini sürətləndirməli idi. Ciddi pasport rejimi çərçivəsində yaşayan sektantlar yeni qərar qəbul ediləndən sonra Rusiyaya qayıtmaq meylindən əl çəkir, Azərbaycanın daha münasib yerlərini daimi yaşayış məntəqəsi kimi seçirdilər. XIX əsrin 40-cı illərin ikinci yarsında rəsmi hökumət dairələrində rus sektantlarına artıq dini təfriqə salanlar kimi deyil, Azərbaycanda çar siyasətinin daşıyıcısı və həyata keçirilməsində istifadə olunan bir mühüm amil kimi baxmaq üstünlük təşkil etməyə başladı. 1848-ci ildə verilən qərara əsasən rus sektantlarına Azərbaycanın şəhərlərində də yaşamaq hüququ verilirdi. Bu yeni qərar Azərbaycana yeni rus axını üçün hüquqi zəmin yaratmalı və burada ruslaşdırmanı sürətləndirməli idi.

40-cı illərin ikiknci yarsından etibarən rusların Azərbaycanda yerləşdirilməsində mühüm dəyişikliklər edildi. Belə ki, o vaxtacan Azərbaycan rus köçkünləri üçün sürgün məkanı rolunu oynasa da bu vaxtdan sonra hökumət dairələri rus ailələrinin könüllü gəlməsi haqqında da tədbirlər proqramı hazırlandı.

1849-cu ilin dekabrın 9-da qəbul olunmuş Zaqafqaziyaya köçən raskolniklərin imtiyazları haqqında qərarda könüllü olaraq Zaqafqaziyaya köçmək və burada məskunlaşmaq istəyən ruslar üçün əsaslı imtiyazlar nəzərdə tutulurdu. Rus köçkünlərinin münbit və məhsuldar torpaq sahələrində yerləşdirilməsinə dair sərəncam verməklə yanaşı onların 8 il müddətində vergilərdən azad olmaları nəzərdə tutulmuşdu.

Zaqafqaziya regionuna rus axınını genişləndirmək məqsədilə 1849-cu ilin dekabrın 21-də çarın yeni fərmanı çıxdı. Orada könüllü olaraq Azərbaycana köçən hər rus ailəsinə 30-dan 60 desyatinə qədər torpaq sahəsi verilirdi. Bundan başqa könüllü gələnlər kreditlə təmin olunmalı,

ev tikmək üçün onlara pulsuz olaraq tikinti materialları da verilməli idi. Fərmanda köçkünlərin həm də torpağın becərilməsi üçün lazım olan kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin olunması nəzərdə tutulmuşdu.

Bu fərmandan sonra Azərbaycana rus ailələrinin gəlişində yeni bir mərhələ başlandı. Bu dövrdən etibarən rus köçkünlərinin nəinki əvvəllər nəzərdə tutulmuş
Qarabağ, Şəki Şirvan və Lənkəran mahallarında, həmçinin onların Mil və Muğan zonalarında yerləşdirilməsinə başlandı. Rus köçkünləri Muğanda pambıqçılığın inkişafına kömək etməli idilər. Azərbaycanda ilk rus yaşayış məntəqəsi 1830-cu ildə Vərəndin adlı sahədə (Qarabağ mahalında) salınmışdı.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-cu illərindən 90-cı ilərinədək rus köçkünləri vasitəsilə Bakı quberniyasında 22 kənd salındı. Rus kəndlərinin 8-i Şamaxı, 7-si Lənkəran, 3-ü Göyçay, 3-ü Cavad və 1-i Quba qəzalarında salınmışdı. XX əsrin əvvəllərində 1905-ci ilə kimi rusların Azərbaycana güclü axını nəticəsində Bakı quberniyasında 18, Yelizavetpol quberniyasında isə 10 yeni rus kəndi salındı. 1873-cü il məlumatına görə Azərbaycanın 1203396 nəfərdən ibarət əhalisinin 27120 nəfərini, yəni 2,3 faizin köçürülmüş rus kəndliləri təşkil edirdi.

Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində İranda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Belə bir maddənin müqavilənin mətninə daxil edilməsində rus diplomatiyasının əsas məqsədi Şimali Azərbaycanda ermənilərin sayını süni çoxaltmaqla yanaşı İrana xəyanət edən erməniləri layiqli cəzadan qorumaq idi. Ermənilərə hamiliyi öhdəsinə götürmüş çar hökuməti İranla müharibə qurtaran kimi erməni milli ərazisi düzəltmək sahəsində ilk əməli addımı atdı. **Bu özünün ifadəsini İrəvan və Naxçıvan xanlığının ləğvi və onların əvəzində İrəvanda erməni vilayətinin yaradılması haqqında imzalanmış fərmanda tapdı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq 1828-ci il martın 20-də çarın senata göndərdiyi fərmanda deyilirdi.** İranla imzalanmış müqavilə əsasında Rusiyaya ilhaq olunun İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra erməni vilayəti adlandırılsın.

1828-ci ildə İranın müxtəlif şəhərlərindən Şimali Azərbaycana orta hesabla 40 min nəfər erməni köçürülmüşdü. Ermənilərin köçürülməsində əsas məqsəd Şimali Azərbaycan xanlıqlarında əhalinin milli tərkibində xiristianların xeyrinə ciddi dəyişiklik etmək idi. 1828-ci ildə yenicə yaradılmış erməni vilayətində əhalinin dördə üç hisəsini müsəlmanlar təşkil edirdi. İrəvan mahalında isə əhalinin üçdə iki hissəsi azərbaycanlı idi. Şimali Azərbaycan torpağına erməni axını təkcə İrandan deyil həmdə qonşu Türkiyədən başlandı. 1828-1829-cu illərdə rus-türk müharibəsində Rusiyanın qələbəsi ermənilərin Türkiyədən Azərbaycana köçürülməsinə şərait yaratdı. Türkiyədən köçürülən hər bir erməni ailəsinə ailə üzvlərinin sayına görə torpaq sahəsi verilməli idi. Ermənilər dövlət, kilsə və mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməli idilər. Erməni köçkünləri 6 il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilməli idilər. Ermənilər münbit torpağı, münasib iqlimi və içməyə yararlı suyu olan yaşayış məntəqələrində yerləşdirilməli idilər. Türkiyədən Azərbaycana təqribən 90 min erməni köçürülmüşdü. Irandan və Türkiyədən köçürülən ermənilərin əksəriyyəti İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilirdilər. İrəvan xanlığında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1828-ci ildə ümumi əhalinin 73,8 faizini təşkil edirdisə, 1834-1835-ci illərdə isə bu rəqəm 46,2 faizə enmişdi.

§ 3.Çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar

Azərbaycan xalqı XIX əsrin başlanğıcında Rusiya işğallarının ilk günlərin-
dən etibarən mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etməklə işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Qüvvələrin son dərəcə qeyri bərabər olmasına baxmayaraq 1803-1804-cü illərdə Cavad xan başda olmaqla Gəncə xanlığı, Çar-Balakən camaatları Sisianovun rus qoşunlarına güclü müqavimət göstərmiş, ayrı-ayrı döyüşlərdə bəzi uğurlar da qazanmışdı. Rus işğalçılarına qarşı ən güclü və uzun sürən mübarizə aparmış Azərbaycan bölgələrindən biri Quba və Dərbənd olmuşdu. Şimali Azərbaycanın Şimal-Şərq bölgəsində bu mübarizəyə uzun illər boyu Quba və Dərbənd xanı məşhur Fətəli xanın oğlu Şeyxəli xan başçılıq etmişdi. Birinci Rus-Iran müharibəsindən sonra bu mübarizənin miqyası xeyli daralmış, Şeyxəlinin söykəndiyi sosial dayağın ünvanı Qubadan tədricən Dağıstana tərəf köç etmişdi. Gülüstan sülhünə qədər Şimali Azərbaycan əhalisinin işğalçılara qarşı mübarizəsi silahlı müqavimətlə yanaşı əhalinin kütləvi

şəkildə doğma yerlərini tərk edib rusların əli çatmayan Cənubi Azərbaycana və başqa yerlərə köçməsində təzahür edirdi. 18031806-cı illərdə Carı 1000 ailə, 1804-cü ildə Gəncəni 200 ailə, Samux kəndlərini 329 adam tərk etmişdi. 1804-1813-cü illərdə Yelizavetpol dairəsindən 1500 ayrım ailəsi qaçmışdı. 1805-1812-ci illərdə Qarabağ xanlığının əhalisi buradan baş götürüb rusların əlindən qaçanların hesabına yarıbayarı azalmışdır. Eyni hal rus işğallarından sonra bütün xanlıqlarda müşahidə olunmuşdu. İrəvan xanlığının işğalından sonra buradakı 2984 azərbaycanlı ailəsindən 2137-si İran və Osmanlı dövlətlərinə köçüb getmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın işğalının gedişində və işğaldan sonrakı ilk dövrlərdə çarizmin yerli xalqa qarşı tez-tez tətbiq etdiyi ən geniş yayılmış mübarizə üsullarından biri də əhali içərisində nüfuzu olan adamların, bir sıra yerli hakimlərin müxtəlif yollarla aradan götürülməsi idi. Özü də bu zaman çar hökumət idarələri, bir qayda olaraq, heç nə ilə hesablaşmır, o cümlədən həmin adamların elə rusların özlərinə göstərdikləri xidmətləri belə nəzərə almırdılar.

1819-cu ilin may-iyun aylarında Şəmsəddildə və qismən də Qazaxda baş vermiş iğtişaşların da başlanmasına təkan verən məhz belə hadisələr olmuşdu. Mayın lap əvvəllərində Qafqazdakı rus qoşunları baş komandanı general A.P.Yermolov general Mədətova məxvi göstərişində bildirirdi ki, Şəmsəddilli Nəsib sultan və Mustafa ağa Şıxlı özlərinə tabe olan elat camaatları ilə birgə İravana qaçmaq istəyirlər. Ona görə də, Yermolov Mədətova əmr edirdi ki, həmin şəxsləri dərhal Yelizavetpola (Gəncəyə) çağırıb həbs etsin. Mədətov mayın 7-də Yermolova yazdığı raportunda əmrin yerinə yetirildiyini, həmin şəxslərin Yelizavetpola çağrılıb həbsə alındıqlarını bildirirdi. 1826-cı ildə Şirvan, Qarabağ və Şəki əyalətlərində bəylərin çoxu əldə silah ruslara qarşı vuruşmuş, bir hisəsi hələ müharibəyə qədər İranın hökumət dairələri ilə əlaqə saxlamış, bəziləri isə hələ hadisələrdən xeyli əvvəl gizli müşahidələr keçirmiş və ruslara qarşı niyyətlərini həyata keçirmək üçün məsləhətləşmələr aparmışdılar.

Gəncə ilə yanaşı, Quba və Şamaxıda da belə çıxışlar çox geinş miqyas almış və bir müddət həmin əyalətləri rus hakimiyyət orqanlarının əsarəti altından azad etmişdir. O zamankı və sonrakı rus müstəmləkəçi hakimiyyət orqanları 1826-cı ildə baş vermiş hadisələrin müqyasını və onlar haqqında məlumatları nə qədər gizlətməyə çalışsalar da, arxivlərdə və digər qaynaqlarda qorunub saxlanılmış sənədlər və materiallar 1826-cı ildə rus müstəmləkəçilərinə qarşı üsyanların təkcə Gəncədə baş vermədiyinə dəlalət edir. XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda başlayan Rusiya istilası və Rusiya müstəmləkə əsarəti dövrü ərzində müstəmləkəçilərə qarşı xalqımızın mübarizəsi bir gün belə dayanmamış, müxtəlif dövrlərdə zaman və şəraitdən asılı olaraq müxtəlif forma və üsullarla davam etdirilmişdi.

1826-1828-ci illərdə II Rus-İran müharibəsinin başlanması ilə Şimali Azərbaycanın bir çox bölgəsini rus işğalçılarına qarşı güclü xalq hərəkatı bürümüşdü.

Gəncə, Quba, Şirvan, Bakı, Lənkaran və b. yerlərdə baş vermiş çıxışların hər birinin konkret başlama səbəbləri olsa da, onları eyniləşdirən ən başlıca cəhət ondan ibarət idi ki, bunların hamısı Rusiyanın Şimali Azərbaycanda yaratdığı ağır müstəmləkə rejiminin qanunauyğun nəticəsi, rejimə qarşı ümumxalq müqavimətinin xarakterik təzahürü idi.

Qısa müddət ərzində çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimi yerli xalqı mütləqiyyətə qarşı qaldıra bilmişdi. Hələ əvvəlki müharibə dövründə və ondan sonrakı illərdə rusların qırğınları, qarətləri, hökumətin yerli xüsusiyyətləri nəzərə almayan qaba siyasəti xalq arasında qəzəb və hiddəti coşdururdu. İşğalın ilk günlərindən yeni hakimiyyət yerli xalqa düşmən münasibət bəslədiyini gizlədə bilmirdi və buna heç cəhd də göstərmirdi. Çarizmin Şimali Azərbaycanda yürürtdüyü müstəmləkəçilik siyasətinin üzvü tərkib hissəsi olan xristian (erməni) köçürmələri istilanın ilk günlərindən yerli əhalini sıxışdırmaq vasitəsi kimi tətbiq edilirdi. Şimali Azərbaycana ruslar tərəfindən ermənilərin köçürülməsi nə Türkmənçay, nə də Gülüstan müqavilələrindən sonra deyil, hələ Sisianov tərəfindən, Gəncənin ruslar tərəfindən işğalından dərhal sonra başlamışdı. Məhz bu, qeyri-rus, qeyri-xiristian xalqların hamısına dərindən nifrət edən şovinist, xəstə Rusiya generalı əsrin əvvələrində müxtəlif yerlərdən Tiflisə toplaşmış erməni ailələrindən 150-ni hələ 1804-cü ildə Gəncənin işğalı, burada törədilən dəhşətli qətl və qarətlərdən az sonra bu şəhərə köçürmüşdü.

Çarizmin müstəmləkə zülmü 1826-cı ildə Şimali Azərbaycan əhalisinin, demək olar ki, bütün zümrələrini əhatə etmiş üsyanların başlıca səbəbi idi.

Düşmənə qarşı çevrilmiş üsyanlardan biri də Şirvan üsyanı idi. Bu üsyana birinci rus-Iran müharibəsindən bir müddət sonra Şamaxıdan qaçmağa vadar edilmiş keçmiş Şirvan hakimi Mustafa xan başçılıq etmişdi.

Üsyan Şirvan əyalətinin xeyli hissəsini, əhalinin əksər təbəqələrini əhatə etsə də, qüvvələr qeyri bərabər idi. 1826-cı ilin payızında hərbi əməliyyatlarda strateji təşəbbüs rusların əlinə keçdikdən sonra, digər əyalətlərdə olduğu kimi, Şirvanda da üsyan tədricən zəifləmiş və tezliklə yatrılmışdı. Çar hökuməti Şirvanda da kütləvi cəza kampaniyasına başlamışdı. Yüzlərlə Şirvan sakini həbsxanalara atılmışdı.

1826-cı il üsyanlarından sonrakı cəza kampaniyası o qədər kütləvi və qanunsuz şəkil almışdı ki, bundan az sonra yerli əhalinin narazılığını müəyyən qədər azaltmaq üçün çar I Nikolay 1826-cı il hadisələrinə görə məhkəməsiz süqgün olunmuş Şimali Azərbaycan sakinlərinin bağışlanması və onların mülklərinin özlərinə qaytarılması barəsində Qafqazın baş rəisi Paskeviçin adına 1830-cu il iyulun 13-də xüsusi reskript imzalamışdı. 1826-cı ildə baş vermiş Gəncə, Quba, Şirvan və Car-Balakən üsyanları yatrıldıqdan sonra Rusiya müstəmləkəçilərinə qarşı açıq mübarizə üsullarını gizli mübarizə formaları əvəz etmişdi. 1827-ci ildə Qarabağ əhalisi yeni müstəmləkəçilərin açıq-aşkar soyğünçuluğuna qarşı belə bir mübarizə üsulu seçmişdi. Qarabağ əyalətinin müxtəlif mahallarından gələn məlumatlara görə, hökumət idarələrinin təhriki ilə əhalidən cüzi haqq müqabilində hökumət xəzinəsi üçün satın alınmış (əslində müsadirə edilmiş) mal-qara guya ki, kəndlilər tərəfindən əyalət mərkəzi Şuşaya yola salınır, yolda ikən bu mal-qara sürüləri quldurların basqınlarına məruz qalır və oğruların (çox güman ki, əsil sahibkarların) əlinə keçirdi.

Şirvan əyalətinin Xonçobanı və Təbəristan mahallarında isə əhali 1826-cı il üsyanından çax keçməmiş bu üsyandan sonra Şirvandan qaçmış bəylər və b. sakinlərin mal-qarası və digər əmlakının hökumət orqanları tərəfindən müsadirə olunmasına müxtəlif yollarla mane olurdu.

Şimali Azərbaycanda çarizmə qarşı azadlıq mübarizəsinin növbəti yüksəlişi 1830-1831-ci illərə təsadüf etmişdi.

Məlumdur ki, çar Rusiyası işğal etdiyi ölkələrdə yerli əhalidən hərbi hissələr təşkil etməklə, həm özünə dayaq yaratmağa, həm də əsarətə alınmış yerli əhali içərisində təfriqə salmağa çalışırdı. Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı birada da belə hərbi hissələr (birinci və ikinci müsəlman süvari alayları) yaradılmışdı.

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən Şimali Azərbaycanın Car-Balakən, Lənkəran, Şirvan və s. bölgələrində rus müstəmləkəçilərinə qarşı çevrilmiş bir sıra çıxışlar baş vermişdi.

Özünün sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə fərqlənmiş GarBalakən camaatlarının yaranma tarixi XVII əsrin I yarsı və ortalarına gedib çıxır. Məhz XVII əsrin ortalarında burada Balakən, Katex, Car, Qala, Muxax və Ginix (Ginik) kimi ilk gamaatlar formalaşmışdı.

Böyük Qafqazın cənub ətəklərində o qədər də böyük olmayan ərazidə yerləşən, ilk baxışdan sərt mərkəzləşməmiş siyasi struktura malik olmuş Car-Balakən camaatları bölgədə güclü hərbi-siyasi nüfuza malik olmuşdu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Paskeviç çar I Nikolaya 1830-cu il 11 mart tarixli hesabatında yazırdı ki, istənilən vaxt 10 min nəfərə qədər atlı döyüşçü çıxara biləcək Car-Balakən camaatlarının razılığı olmadan nə İlisunun yeni sultanları, nə də Şəkinin yeni xanları hakimiyyətdə möhkəmlənə və ya bərqərar ola bilərdilər.

XIX əsrin başlanğıcında İran və Osmanlı imperiyası ilə muharibələri üğurla başa vurduqdan sonra çarizm hadisələr burulğanın mərkəzində yerləşən Dağıstanın bilavasitə qonşuluğundakı bu strateji bölgədə möhkəmlənmək, habelə 1803-cü ildən bəri ruslara, demək olar ki, heç bir bac ödəməyən, ruslardan asılılığı, əslində, formal olaraq qəbul edən Car-Balakənliləri cəzalandırmaq, buranın idarəsini bilavasitə öz əlinə almaq üçün 1830-cu ilin əvvəllərində Qafqazdakı rus hakimiyyət dairələri qəti addımlar atmışdı.

Camaatlar təhlükənin reallığını yaxşı başa düşərək cavab tədbirləri görməyə cəhd göstərirdilər. Onlar Dağıstana çaparlar göndərərək oradakı Curmud, Tebet, Daşlı, Ansux və Qapıçı camaatlarını köməyə çağırmışdılar. Car-Balakən camaatlarının öz içərisində vaxtaşırı məsləhətləşmələr başlamışdı. Lakin təəssüf ki, bu səylər bir nəticə verməmişdi. Kömək üçün müraciət olunmuş Dağıstan camaatları qış və aşırımların bağlı olması (rusların bu barədə

ümüdləri doğrulmuşdu) üzündən rədd cavabı vermiş, camaatların öz içərisində də tam yekdillik əldə etmək mümkün olmamışdı. Balakən, Muxax və Cinik camaatları 1830-cu il üsyanın liderləri olmuş Car və Tala camaatlarından ayrılaraq üsyanda iştirak etməkdən boyun qaçırmışdılar.

Car-Balakən ərazisinə daxil olub talançılıq edən (camaatlardan zorla at toplanılırdı) ruslarla yerli əhali arasında 1830-cu il fevralın 27-dək ilk toqquşmalar oldu. Hər iki tərəf üçün cüzi itki ilə (ruslardan üç yaralı, yerlilərdən bir həlak olan və iki yaralanan olmuşdu) başa çatmış bu ilk toqquşmanın səhərisi günü-fevralın 28-də ruslar Car və Zakatalanı tutdular.

Artıq martın 4-də Bekoviç-Çerkasski başda olmaqla Car-Balakənin Müvəqqəti Vilayət İdarəsi yaradılmışdı.

Lakin binunla ruslar bütün istəklərinə çata bilmədilər. 1830-cu ilin əvvəllərində başlanmış Car-Balakən üsyanları müxtəlif fasilələrlə 1832-ci ilə dək davam etdi. Şeyx Şaban kimi başçıların rəhbərlik etdiyi, Dağıstan imamı Həmzət bəyin gəlişləri dövründə daha da canlanan bu silahlı çıxışlara rusların Cardakı hakimiyyət orqanları, nəhayət ki, 1832-ci ilin axırlarında son qoya bildilər.

Sonuncu Lənkaran hakimi Mirhəsən xanın başçılığı altında 1831-ci ilin yazında baş vermiş Lənkəran üsyanı XIX əsrin 30-cü illərində müstəmləkə zülmü əleyhinə çevrilmiş Azərbaycan xalqının ən güclu çıxışlarından biri idi. Şimali Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, burada da yürüdülən ağır müstəmləkə siyasəti, xüsusən də yerli çar idarələrinin amansızlığı və acgözlüyü əhali içərisində narazılığı günü-gündən gücləndirərək, böhran vəziyyətinə çatdırmışdı. Digər tərəfdən isə çar Rusiyanın Cənub istiqamətində işğalları davam etdirmək niyyətləri bu bölgədə də siyasi sabitliyin yaranmasına imkan vermirdi.

1830-cu il dekabrın 9-da İrandakı yüksək rütbəli rus diplomatlarından biri Bezak Paskeviçə yazırdı ki, Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsaslanaraq, rusların araqarışdıranları sərhəd bölgələrindən uzaqlaşdırmaq barəsində təkidli tələblərindən sonra Abbas Mirzə Cənubi Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmış Mirhəsən xanı həbs etmək üçün xüsusi adamlar göndərmişdi. Lakin həbs üçün göndərilmiş Bala xan və Fərzi xan Mirhəsən xanın evinə çatan kimi qarətə başlamış və Mirhəsən xan qaçıb aradan çıxmaq imkanı qazanmışdı. Bu hadisədən az sonra hadisələrin axarı gözlənilməz məcraya gönəlmişdi. Mirhəsən xan iki arvadı, uşaqları və nökərləri ilə birlikdə gözlənilmədən Astara mahalında peyda olmuş, oradan da Lənkəran komendantı podpolkovnik Korniyenkonun yanına gələrək günahkar olduğunu, rusiyanın himayəsinə girməyə, edama qədər hər cür cəzanı çəkməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Bunun ardınca Ərdəbil hakimi Bəhmən Mirzə rus hakimiyyət orqanlarına müraciət edərək Mirhəsən xanı tutub cəzalandırmağı xahiş etmişdi. Öz növbəsində Paskeviç İran hakimiyyətindən xahiş edirdi ki, Mirhəsən xanı həbs edib Lənkəran və ya Qarabağ komendantına təhvil versinlər. Mirhəsən xan Lənkərana gəldikdən sonra isə ruslar onu saxlayıb, xanı Cənubi Azərbaycanın Qızılüzən bölgəsinə sürgün etməyə, onun bir daha rus-İran sərhədlərinə yaxınlaşmasına imkan verməyəcəyinə vəd vermiş Abbas Mirzəyə təhvil vermək niyyətinə düşmüşdülər.

Məhz bu hadisələrdən sonra Mirhəsən xan martın 5-də 20-30 atlı ilə Astara çayını keçib Lənkaran xanlığı hüdudlarına daxil olmuş, martın 6-da oğlu Abdulla bəylə birlikdə Lənkəranın 10 versliyindəki Yuxarı Nüvədi kəndinə gəlmişdi.

Ən qısa müddət ərzində Mirhəsən xanın ətrafına min nəfərədək silahlı atlı toplaşmış, artıq martın 9-dək Lənkəran xanlığının bir çox mahalı ixtişaşa qoşulmuşdu. Xan əyalətin hər yerinə adamlar göndərərək, əhalini ruslara qarşı üsyana səsləyir, ruslarla əməkdaşlıq etmiş bəyləri və b. cəzalandırırdı. Əyalət tamamilə xanın nəzarəti altına keçdiyindən Korniyekonun bütün əmrləri xanın adamlarının əlinə keçirdi. Ruspərəst bəylərin çoxu qorxudan Salyana qaçmışdı. Lənkəran üsyanının getdiyi bütün dövr ərzində Qafqazın bütün rus müstəmləkəçi orqanları özlərinin bütün diqqətini bu güclü xalq hərəkatının qarşısını almağa yönəltmişdi.

1831-ci il martın 23-də Korniyenkonun qoşunu ilə Abdulla bəyin dəstəsi arasında 4 saatlıq döyüş və birinci tərəfin kiçik itkiləri ilə başa çatmışdı. Döyüşlərin əksəriyyətinin əhəmiyyətsizliyinə baxmayaraq, Lənkəran üsyanı hakimiyyət dairələrini bərk təşvişə salmışdı. Cənubi Qafqazın bütün bölgələrində az-çox iri hərbi birləşmələrin hamısında Lənkəran üsyançılırına qarşı təpədən- dırnağa silahlanmış hərbi yardım göndərilirdi.

Xeyli güclənmiş Korniyenko çox cüzi itki (3 yaralı) ilə mart ayının 27-də Ərkivan kəndini ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Eyni zamanda, Şirvan, Qarabağ, Yelizavetpol və s. bölgələrindən Lənkəranın rus qornizonuna yeni –yeni kömək gəlməkdə idi.

Eyni zamanda, Şirvan, Qarabağ, Yelizavetpol və s. bölgələrindən Lənkəranın rus qornizonuna yeni –yeni kömək gəlməkdə idi.

Ruslar Mirhəsən xanın üsyançılarına qarşı tədbirləri İran tərəfinin səyləri ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Rusiyanın təzyiqi ilə Ərdəbil hakimi şəhzadə Bəhman Mirzə Mirhəsən xanın Lənkərandan sıxışdırılıb çıxarılacağı təqdirdə onu ələ keçirmək üçün mahaldan xeyli atlı yığaraq onları Rusiya-İran sərhəddinə toplamışdı. Rus komandanlığının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, üsyanın genişlənməsinin qarşısının dərhal almaq mimkün olmadı. Martın 11-də üsyançıların bir dəstəsi Lənkəranın lap yaxınlığında xəzinə ilxısına hücum etmiş, xəzinə ilxısı üçün yığılmış ot tayalarını yandırmışdı.

Rus hökumətinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Lənkəran üsyanı təxminən 2 aya qədər-1831-ci il mayın 5-dək davam etmişdi.

Rusiya imperiyasının bütün tədbirlərinə 1831-ci ilin iyul-avqust aylarında dəfələrlə Irana verdiyi notalara baxmayaraq, Ərdəbil, Gilan və Mazandaran bölgələrində gizlənən Mirhəsən xanı tutmaq mümkün olmadı.

XIX əsrin 30-40-cı illərində bütün Şimali Azərbaycanda baş vermiş antirus, antimüstələkə üsyanlarından ən güclüsü və geniş miqyaslısı məhz 1837-ci il Quba üsyanı olmuşdu. Üsyanın başlıca səbəbi çarizmin feodal-müstəmləkəçi əsarəti idi.

1837-ci ilin Quba çıxışlarının başlanğıcı süvarilərin toplanması ilə əlaqədar olaraq hələ mart-aprel aylarında qoyulmuşdu. Üsyançılar Xuluq kəndxudası Hacı Məmmədi özlərinə başçı-xan seçdilər. Quba şəhəri, Buduq və Barmaq mahallarından başqa əyalətin qalan bütün hissəsi tamamilə Hacı Məmmədin nəzarəti altına keçdi. Tezliklə Bədir qala kəndinə yığışmış üsyaçılırn sayı 3 min nəfərə çatdı. Bunların içərisində Mahmud əfəndinin başçılığı ilə Dağıstan icmalarından gəlmiş 100 nəfər silahlı da var idi. Üsyançılar buradan Qubaya doğru gönəlib Ağbil kəndində dayandılar. Az sonra üsyançıların sayı 3 min nəfərdən xeyli çox olmuşdu. Bundan sonra onlar çayı keçib bilavasitə Qubanın həndəvərində olan Pişikbağda düşərgə saldılar. Üsyançıların sayı qısa müddətdə 12 min nəfərə çatmışdı. Bunların içərisində həm Quba əyalətinin bütün mahallarından (Buduqdan başqa), həm də Dağıstanın Kürə, Qazıqumux, Tabasaran və s. bölgələrindən gəlmiş üsyançılar var idi. Burada Quba şəhər əhalisinin nümayədələrinin (XanMəmməd və Səlim) də iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda Quba şəhərindən kənarda yerləşən Lazaretə hücum etmək qərara alındı. Lakin Yarəli və Usta Osmanın Lazaretə hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. Sentyabrın 6-da üsyançıların şəhərə təkrar hücum cəhdi də bir naticə vermədi. Qubanın mühasirəsi daha 4 gün (sentyabrın 10-dək) davam etsə də, hökumətin hər tərəfdən nizami ordu hissələrini, Dağıstan, Şirvan və İlisudan qeyri-nizami milis dəstələrini Quba əyalətinə yönəltməsi öz işini gördü. Quba əyalətinə yeridilmiş qüvvələr tərəfindən öz kəndləri və ailələri ilə bərabər talanlara məruz qalan üsyançılar sentyabrın 10-11-də dağılışmağa başladılar. Hacı Məmməd məcburiyyət qarşısında qalaraq mühasirəni ləğv edib dəstə üzvlərini buraxdı və Xuluqa qayıtdı. Ailəsi ilə birlikdə Kürə xanlığının Tüpix kəndində sığınan Hacı Məmməd xəyanətkarcasına Qazıqumux və Kürə hakimi Məmmədmirzə xan tərəfindən oğlu Novruzla birlikdə həbs olunub, ruslara təhvil verildi. Yarəli dağlara çəkilib mübarizəni davam etdirirdi. Üsyanın 36 nəfər başçısı hərbi səhra məhkəməsində ittiham olundu. Hacı Məmməd daxil olmaqla bir qrup edam olundu.

Quba əyalətində rusların can atdıqları sakitlik ancaq 1838-ci il sentyabrın 26-da, Şəki üsyanını yatırılmasından bir müddət sonra rutullu Ağa bəy 30 kəndxuda ilə birlikdə general Fezeyə təslim olub aman istədikdən sonra tədricən əldə edilmişdi. Bu son dərəcə narahat bölgənin hərbi-inzibati nəzarət altında saxlanılmasını gücləndirmək üçün müstəmləkəçilər 1839-cu ilin iyul ayında Altıpara, Doqquzpara, Axtı və Rutul mahallarını Quba əyalətinin tərkibindən çıxararaq onları xüsusi Samur dairəsində birləşdirdilər.

Uzunsürən kütləvi və amansız tədbirlərinə baxmayaraq, müstəmləkəçi hakimiyyət orqanları Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Quba əyalətində də tam itaət göstərilməsinə nail ola bilmədilər. Çox geniş əraziyə yayılıb, geniş vüsət almış 1837-1838-ci

illər Quba üsyanı mərkəzi Rusiya hökumətini 40-cı illərin inzibati-məhkəmə islahatlarına vadar etmiş mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Öz gücü, miqyası və yayılma ərazilərinə görə seçilən, aşağıdan zirvəyədək bütün müstələkəçi hakimiyyət sistemini möhkəm təşvişə salmış Quba üsyanı ilk növbədə onunla səciyələnir ki, ilk dəfə olaraq məhz burada yerli əhali hələ çıxışın ilkin mərhələsində hakimiyyəti bəzi ciddi güzəştlərə getməyə məcbur edə bildi. Ikincisi üsyan kifayət qədər geniş əraziyə yayıla, daha intensiv şəkildə uzun müddət davam edə bildi. Üçüncüsü məhz Quba üsyançıları qəhrəman Şeyx Şamillə daha səmərəli mübarizə birliyi qurmağa nail ola bilmişdilər. Və nəhayət məhz həm də 1837-1838-ci illərin Quba üsyanı çarizmin məstəmləkəçi komendant idarəçiliyi sisteminin tabutuna çalınmış sonuncu mıxlardan biri oldu.

Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçi çar rejiminə qarşı üsyanlardan biri də, yuxarıda deyildiyi kimi, Şəki əyalətində baş vermişdi. Digər üsyanlar kimi bu üsyanın da başlıca səbəbi çar Rusiyasının burada yaratdığı və özünün xüsusi ağırlığı ilə seçilən müstəmləkə rejimi idi. 1838-ci il Şəkin üsyanı onun rəhbərləri və iştirakçılarının bir sıra düşünülmüş tədbir və hərəkətləri ilə də səciyəvi idi. Məsələn, üsyanın ilk başlanğıcında Məşədi Məmməd və Ağa bəy rutullu xüsusi bəyanətlə əyalətin əhalisinə müraciət etmiş onları ruslara və ermənilərə qarşı mübarizəyə çağırmışdılar. 1838-ci il sentyabrın 1-də üsyançılar müqavimətsiz olaraq Nuxa şəhərinə daxil oldular. Bu Şəki üsyanının ən yüksək nöqtəsi idi. Lakin qızğın döyüşlər nəticəsində sentyabrın 3-dən 4-nə keçən gecə üsyançılar Nuxa şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Rus əsgərləri və Ilisu sultanının süvariləri tərəfindən təqib olunan üsyançılardan 100 nəfərindən çoxu əsr alınıb komendanta təhvil verilmişdi. Uğursuzluqdan sonra üsyançılar Şimali-Şərqə doğru çəkildilər. Ağa bəy dəstəsini Həzrə kəndində yerləşdirib özü Rutula yollandı. Məşədi Məmməd isə məşhur üsyançı Yarəli ilə birlikdə təxminən 200 nəfərlik dəstə ilə Şəki əyalətinin sərhədləri boyu manevrlər edərək yeni həmlə üçün məqam axtarırdı. 1838-ci il sentyabrın 26-da Ağa bəy Rutullunun ruslara təslim olmasından cəmi 4 gün sonra sentyabrın 30-da Qurtqaşınlının başçılıq etdiyi böyük cəza dəstəsi Xaçmaz dərəsinin yuxarı hissəsində Məşədi Məmmədin başçılıq etdiyi üsyançı dəstəsini darmadağın etdi. Məşədi Məmməd 10 nəfərlik dəstə ilə 1838-ci il oktyabrın 2-də Cənuba tərəf üz tutdu. O, böyük çətinliklə Güney Azərbaycana gedib çıxmağa müvəffəq oldu.

Beləliklə, müstəmləkə əsarətinə çevrilmiş möhtəşəm 30-cu illər üsyanlarından sonuncusu olan Şəki üsyanı da məğlubiyyətlə nəticələndi. Lakin məğlubiyyətə baxmayaraq bu üsyanlar izsiz qalmadı. Üsyanlar müstəmləkə rejiminə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizə əzminin ifadəsi oldu. Xalqın kütləvi hərəkatı, silahlı üsyanlar nəticəsində Rusiya Qafqazda özlərinin müstəmləkə siyasətində bəzi dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qaldılar.

§ 4. XIX əsrin 40-cı illərində keçirilmiş islahatlar

XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarına yaxın komendant idarə üsulu tam iflasa uğramaqda idi. O, çarizmin Azərbaycanda siyasi mövqeylərini möhkəmləndirmək vəzifəsinə cavab vermirdi. 30-cu illərin əvvələrində general Paskeviç inzibati idarə sisteminə yenidən baxılması zərurəti barədə məsələ qaldırmışdı. Senatorlar Meçnikov və Kutaysov da komendant idarə sisteminin ləğv edilməsini lazım bilmişdilər. 1838-ci ildə senator Qan da Zaqafqaziya ölkəsinin idarə olunmasına dair layihə təqdim etmişdi. Bütün bunlar əsasında 1840-cı il aprelin 10-da çar hökuməti Zaqafqaziyada inzibati islahat haqqında qanun verdi. Qanuna görə komendant idarə üsulu ləğv olundu. Zaqafqaziya mərkəzi şəhəri Tiflis olan Gürcüstan-Imeretiya quberniyasına və baş şəhəri Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölündü. Azərbaycanın böyük bir hissəsi Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Vilayət Şamaxı, Şuşa, Şəki, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzalarına, qəzalar isə məntəqələrə bölünürdü. Gürcüstan-Imeretiya quberniyasının tərkibinə Yelizavetpol, Balakən və Naxçıvan qəzaları daxil idi. Köhnə idarələr əvəzinə yeni quberniya, qəza və məntəqə idarələri təşkil olunurdu. Mahal naibləri vəzifəsi ləğv edilirdi. Azərbaycanlı məmurlar inzibati aparatdan çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu.

Azərbaycanda məhkəmə işləri ümumimperiya qanunları əsasında fəaliyyət göstərən quberniya, vilayət və dairə məhkəmələrinin ixtiyarına keçirdi. Nigah və vərəsəlik işləri müstəsna hal kimi ruhaniliyin ixtiyarında qalırdı.

Çar hökuməti yerlərdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə 1841-ci il aprelin 25-də verdiyi fərmanla Gürcüstan-Imeretiya quberniyasının Qazax, Şəmşəddin və Borçalı məntəqələrinin ağaları öz torpaqlarından və kəndlilər üzərindəki hakimiyyətlərindən məhrum edildilər. Onların torpaqları dövlətin ixtiyarına keçdi. 1841-ci il mayın 28-də Xəzər vilayətinin tiyuldar bəyləri haqqında da belə bir qərar qəbul olundu. Lakin bu qərarlar həyata keçirilmədi.

XIX əsrin 40-cı illərinin əvvələrində keçirilən islahatlar nəticəsində yerli bəylərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması böyük narazılığa səbəb oldu. Çar hökuməti Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün 1844-cü ildə burada canişinlik təsis etdi. Çarın Qafqazda ilk canişini Vorontsov oldu. Onun dövründə 1846-cı ildə Zaqafqaziyada yeni inzibati bölgü həyata keçirildi. Ölkənin ərazisi Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına bölündü. Quberniyalar qəzalara, qəzalar isə mətəqələrə bölünürdü. 1846-cı il dekabrın 6-da bəylər və ağaların hüquqları haqqında çar fərmanı verildi. Fərmana əsasən təkcə mülklər və mülkixalisləri deyil, habelə tiyul torpaqları da bəylərin, ağaların və məliklərin tam mülkiyyəti kimi təsdiq edilirdi. Fedolların bu torpaqlar üzərindəki əmlak toxunulmazlığı hüququ çar qanunları ilə təmin olunurdu. Fərmanda həm də feodaların kəndlilər üzərində inzibati məhkəmə hüquqları öz əksini tapırdı.

1847-ci il aprelin 20-də və dekabrın 28-də kəndli əsasnamələri adlanan sənədlər nəşr olundu. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı, Şuşa, Şəki, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Qazax və Şəmşəddin məntəqələrində ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi. Əsasnamələrə görə bəy torpaqlarında yaşayan bütün kəndlilər vahid ad-mülkədar tabesi adı alırdılar. Kişi cinsindən olub 15 yaşından yuxarı kəndlilər bəylərə məxsus torpaqlarda 5 desyatinə qədər həcmdə pay torpağından istifadə edə bilər, bunun əvəzində isə taxıl məhsulunun onda birini, çəltik, tərəvəz və meyvə məhsulunun üçdə birini malcəhət formasında bəyə verməli idilər. Otlaqlardan istifadə əvəzində kəndlilər çöpbaşı vergisi ödəyirdilər. Bəyin ev işlərini görmək üçün hər 10 kəndli ailəsi bir nəfər kişi ayırmalı idi. Hər bir ailə bəyən təsərrüfatında biyar mükəlləyiyyətini icra etmək üçün ildə18 gün müddətinə bir nəfər verirdi. Kəndin bütün kəndliləri ildə iki gün hamılıqla torpaq sahibinin təsərrüfatında **əvrəz** işinə çıxmalı idilər. Biyar əvəzinə bəy pul da ala bilərdi. Beləliklə, 1847-ci ilin kəndli əsasnamələri ali müsəlman zümrəsi ilə kəndlilər arasındakı asılıq münasibətlərini rəsmləşdirərək qanuni şəklə saldı.

§ 5.XIX əsrin I yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

XIX əsrin I yarısında İqtisadiyyatın inkişafı mədəniyyət sahəsinə də təsir göstərdi. Bu dövrün mədəniyyəti üçün realist, maarifçi meyllərin güclənməsi səciyyəvidir. Görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.C.Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundov, Q.B.Zakir və başqaları o dövrün elm və mədəniyyət aləmində özlərinə məxsus iz qoymuşdular.

Mirzə Şəfi Vazeh (1796-1852) incə lirikası, satirası ilə Azərbaycandan kənarda da ad qazanmışdır. Onun şərqiləri bir sıra dillərə tərcümə olunaraq uzun illər boyu Avropanı da heyrətə gətirmişdir.

Görkəmli azərbaycanlı alimlər M.C.Topçubaşov və Mirzə Kazım bəy şərqşünaslıq sahəsində elmi işləri ilə bütün dünyada şöhrət tapmış, Rusiya şərqşünaslığının baniləri olmuşlar.

XIX əsrin I yarısında tarixşünaslıq da inkişaf etmişdi. A.Bakıxanovun "Gü-lüstani-i İrəm"i, Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal və Əhməd bəy Cavanşirlərin Qarabağ tarixinə, Kərim ağa Fatehin Şəki xanlarının tarixinə həsr etdikləri tarixi xronikal əsərləri və digər əsərləri bu dövrün məhsuludur. Məhəmməd Qazi, Məhəmməd Sadiq, Əbdürrəzaq Dunbuli və.b. kimi salnamə müəllifləri də bu dövrdə yaşayıb yaratmışdılar.

XIX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri böyük dramaturq filosof və şair Mirzə Fətəli Axundov(1812-1878) idi. Böyük dramaturq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir neçə ədəbi janrın əsasını qoymuş, ədəbiyyatımızda realist cərəyanın möhkəmləndirilməsi, gerçəkliyin olduğu kimi göstərilməsi,ictimai həyatın eybəcərliklərinə qarşı mübarizə sahəsində əvəzsiz iş görmüşdür.

Bu dövrdə geniş inkişaf tapmış Azərbaycan satirik şerinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım bəy Zakir (1784-1857) yaradıcılığında həmin dövrün ictimai-sosial həyatının bəlaları başlıca hədəf idi.

Həmin dövrdə 37 il ərzində Hindistandan Sudana qədər neçə-neçə ölkə gəz-miş Hacı Zeynalabdin kimi coğrafiyaşünas,etnoqraf,tarixçi və şair,qarabağlı Qənbər və muğanlı Əvəz kimi ustad rəssamlar yetişmiş,Tiflisdə Azərbaycan türkcəsində ilk qəzetlər "Tatar xəbərləri" (1832), "Qafqazın bu tərəfinin əxbarı"(18411846) qəzetləri çap olunmağa, dünyəvi təhsil yayılmağa başlamışdır